

УДК 94(477.5)«11»

Олег Васюта

ВБИВСТВО ПОЛОВЕЦЬКИХ ХАНІВ У ПЕРЕЯСЛАВІ 1096 р.: ПРИЧИНИ ТА ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ НА РУСІ

DOI: 10.58407/litopis.240601

© О. Васюта, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7515-9129>

Метою статті є визначення причин вбивства половецьких ханів на мирних переговорах у Переяславі 1096 р. та його наслідків для політичного життя Русі. **Методологічно** робота здійснена на основі історико-антропологічного підходу. **Науковою новизною** дослідження є значно ширший контекст розгляду цієї події, ніж було здійснене раніше як у вітчизняній, так і в зарубіжній історичній науці. **Висновки.** До теми вбивства половецьких ханів у Переяславі 1096 р. дослідники звертались вже неодноразово. Однак якогось особливого значення цій події ними не надавалося. Насправді, як засвідчує всебічний аналіз тогочасного політичного життя Русі, наслідки цього вбивства мали зовсім не локальний характер. Взагалі ж, без цієї події не було б і відомого Любецького з'їзду князів. А рішення останнього, як відомо, багато в чому визначили всю подальшу політичну історію Русі.

Ключові слова: Святополк Ізяславич, Володимир Мономах, Олег Святославич, Ітлар, Кітан, половці, вбивство.

Історично так склалося, що Русь протягом всього часу свого існування завжди сусідила з кочовими народами. Останні змінювались тільки в етнічному плані. Від середини XI ст. і в наступні майже двісті років такими були половці.

Серед усіх сусідів Русі від її книжників половці удостоїлись найбільше негативних відгуків. Так, у руських літописах вони регулярно характеризуються як «безбожні», «ока-янні», «беззаконні» та «погани»¹. До речі, як наголошує Є.Ч. Скржинська, останній епітет є навіть «не лише вказівкою на язичництво цих кочовиків, але й загальним докірливим їх прізвиськом»². У літературі Русі існував і «половецький зразок», який визначав змалювання образів інших вороже до неї налаштованих народів³. По суті, причин цьому було кілька. Однією з них, світоглядного плану, дослідники вважають несприйняття книжниками Русі самого способу життя половців, бо кочівництво «розуміється передусім як рухливість і неукоріненість, і саме в цьому сенсі воно є однією з характерних властивостей хаосу, який загрожує християнській цивілізації»⁴. Інша причина була породжена загальним станом тогочасних взаємостосунків між кочовими та осілими народами. Справа в тому, що внутрішня економіка номадів базувалася на екстенсивному скотарстві, яке не задовольняло всі їхні потреби, а через це багато речей (продукти землеробства, ремісничі вироби, предмети престижного вжитку та інші) кочовиками могли надати лише осілі народи⁵. Правда, для рівноправної торгівлі з останніми в номадів були дуже обмежені ресурси. Відповідно, подібні потреби з їхнього боку часто задовольнялися шляхом збройних нападів на осілих сусідів, внаслідок чого сама війна стала галуззю економічної діяльності кочовиків. Усе це було притаманне й половцям, для яких «стан війни був таким само при-

¹ Лаушкин А.В. Русь и соседи: история этноконфессиональных представлений в древнерусской книжности XI–XIII вв. Москва: Университет Дмитрия Пожарского; Русский фонд содействия образованию и науке, 2019. С. 54, 68.

² Скржинская Е.Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этника. *Византийский временник*. Москва: Наука, 1986. Т. 46. С. 259.

³ Лаушкин А.В. Русь и соседи... С. 246.

⁴ Чекин Л.С. Безбожные сыны Измаиловы. Половцы и другие народы степи в древнерусской книжной культуре. *Из истории русской культуры*. Москва: Языки русской культуры, 2001. Т. 1. С. 693.

⁵ Крадин Н.Н. Дань и подарки в истории взаимоотношений кочевников и Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2013. Вып. XXV. С. 158.

родним, як і кочування у степу»⁶. Відтак, як зазначають дослідники, саме негативний досвід відносин із ними найбільше вплинув на той образ половців, який представлений у писемних пам'ятках Русі⁷.

Однак у руських князів, як виявляється, стосунки з керманичами цих кочовиків далеко не були винятково антагоністичними. Прикметно, що фактично одразу після свого утвердження як сусідів Русі половці почали виступати й у ролі союзників її князів як у зовнішніх, так і у внутрішніх князівських конфліктах. До речі, Володимир Мономах, який мав прямий стосунок до події, яку ми розглядаємо, був першим серед руських володарів, принаймні так впливає з джерел, хто залучив цих кочовиків у ролі союзників до міжусобного князівського протистояння (1077 р.)⁸. А в наступні два роки половці виступали союзниками вже Олега та Романа Святославичів, які тоді воювали проти Всеволода Ярославича, батька Володимира Мономаха⁹. Серед зовнішніх військових кампаній руських князів, де з їхнього боку були задіяні й ці кочовики, відомий похід теребовлянського правителя Василька Ростиславича на Польщу в 1092 р.¹⁰ До того ж у другій половині XI ст. маємо навіть факт, коли одні половці допомагали тому ж Володимирі Мономаху в його протистоянні з іншими їхніми одноплемінниками¹¹.

Подібні союзи базувалися на двох складових. До першої з них належать так звані «подарунки» від князів половцям. По суті, це був звичайний найм кочовиків на час проведення військових кампаній. Взагалі ж, за допомогою періодичних виплат половцям володарі Русі намагалися й просто утримувати їх від нападів на свої землі. Правда, повністю це не забезпечувало їх від останніх.

Справа в тому, що половці не були єдині як державне формування. Вони поділялися на окремі орди. Останні ж складалися з куренів, серед очільників яких і обирався хан, який керував усією ордою¹². Попри їхню виборність, право війни та миру належало виключно ханам¹³. Ближче до 1090-х рр. у половців почали утворюватися й більш об'єднання, до складу яких вже входили кілька орд¹⁴. Серед тогочасних очільників таких половецьких формувань із джерел відомі Тугоркан та Боняк. Однак і зазначені союзи орд не охоплювали всіх цих кочовиків, що для князів Русі було значною перешкодою для вироблення прийнятних для себе, принаймні прогнозованих, відносин із усіма половцями.

Другою складовою встановлення союзних стосунків між руськими князями та половецькими ханами були їхні прямі родинні зв'язки. Про останні джерела вперше повідомляють під 1094 р., коли київський князь Святополк Ізяславич одружився з донькою Тугоркана¹⁵. Хоча, цілком можливо, що подібні зв'язки були й раніше. Так, як припускає Л.Є. Махновець, а цьому ніщо не суперечить, і попередник Святополка на київському столі Всеволод Ярославич у своєму другому шлюбі також був одружений із половецькою¹⁶.

Отже, у зв'язку із подією, яку ми розглядаємо, вимальовується один суттєвий момент. Рюриковичі, як і всі тогочасні європейські правителі, родинні зв'язки утворювали з тими, кого вважали рівними собі за статусом. Звісно, винятки з цього правила історії відомі, але вони поодинокі й на загальну картину не впливають. Так от, із представницями печенігів, попередників половців у прилеглих до кордонів Русі степах, її князі ніколи не одружувались. Не родичалися вони і з очільниками Чорних Клобуків, хоча останні для Русі були своїми «поганими». Відповідно, ці факти стосовно родинних зв'язків Рюриковичів із половецькими ханами є доволі показовими стосовно сприйняття першими статусності останніх. Хоча, як вважають С.О. Плетньова та П.П. Толочко, попри свої шлюби з половецькими руські князі все ж таки не вбачали в очільниках половців рівних собі володарів. Такий висновок базується на тому, що Рюриковичі ніколи не видавали своїх доньок заміж за них¹⁷. Однак, на наш погляд, більш прийнятною є думка, висловлена А.Ф. Литвиною та Ф.Б. Успенським, які пояснюють це не несприйняттям руськими князями відповідної статусності половецьких ханів, а релігійними відмінностями між ними¹⁸. До того ж варто

⁶ Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев: Абрис, 1999. С. 128.

⁷ Лаушкин А.В. Русь и соседи... С. 248.

⁸ Полное собрание русских летописей: В 45 т. Москва: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 247; Літопис руський. Київ: Дніпро, 1989. С. 458.

⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 200, 204.

¹⁰ Там само. Стб. 215.

¹¹ Там само. Стб. 248.

¹² Плетнева С.А. Половцы. Москва: Наука, 1990. С. 45, 130.

¹³ Там само. С. 46.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 226.

¹⁶ Літопис руський. С. 150.

¹⁷ Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. С. 149; Плетнева С.А. Половцы. С. 104.

¹⁸ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Династический мир домонгольской Руси. Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко, 2020. С. 219.

закценуати, що в літописах Русі керманичів половців часто титулюють «князями», так само як і руських володарів. Ба більше, як засвідчує «Повчання» Володимира Мономаха, і самі руські князі визнавали таке титулування половецьких ханів¹⁹. А це, як вважаємо, доволі промовисто свідчить про сприйняття ними статусності своїх степових візаві. Як приклад можна навести похорон Тугоркана, влаштований під Києвом Святополком Ізяславичем у 1096 р., хоча Тугоркан загинув у битві, під час якої вони зі Святополком перебували в різних таборах²⁰.

За традицією Середньовіччя, обопільно визнана статусність господарів надавала їм і певний імунітет у взаємостосунках, навіть під час збройного протистояння між ними. Звісно, винятки траплялися, але вкрай рідко, і були подією надзвичайного характеру. Саме так сталося в Переяславі у 1096 р. За всю історію взаємовідносин Русі та половців ні до цього, ні після таких випадків не було.

Розповідь про це міститься в «Повісті минулих літ», у статті 1095 р. Відповідно, більшість дослідників датують її саме цим роком. Однак у самій розповіді літописець навів повну календарну дату розв'язки цієї події, яка вказує на те, що згідно сучасного літочислення її треба відносити вже до початку 1096 р.²¹

Отже, як повідомляє літопис, тоді в лютому місяці під Переяслав до місцевого правителя Володимира Мономаха прибули половецькі хани Ітлар та Кітан із пропозицією укласти на майбутнє «мир». Після отримання від князя твердих гарантій безпеки («рота» та син у заручники), Кітан отаборився за містом, а Ітлар в'їхав до Переяслава, де розмістився у дворі боярина Ратибора. У цей же час до Володимира Мономаха з Києва від Святополка Ізяславича «на н҃коє орудие» (у якійсь справі) приїхав боярин Слав'ята. Надалі у переяславського князя відбулася нарада, де представники дружини (наближені люди) боярина Ратибора порадили Володимирові Всеволодовичу вбити Ітлара. Спочатку князь, посиляючись на свою «роту», із цим не погоджувався, однак бояри вказали на те, що самі половці завжди порушували угоди, чим і переконали Мономаха пристати на їхню пропозицію. Потім загін на чолі зі Слав'ятою, викравши князівського сина, вбив Кітана та його оточення. А зранку наступного дня, запросивши Ітлара з підлеглими до бані, люди Ратибора там вбили і їх²².

Після загибелі ханів Святополк Ізяславич та Всеволод Володимирович рушили в похід на їхні кочів'я, приєднатися до них закликали і чернігівського князя Олега Святославича. Останній пристав на це, але пішов із ними не в «путь єдинь»²³. До того ж не виконав він і вимогу київського та переяславського князів вбити чи видати їм сина Ітлара, який тоді перебував у чернігівського правителя. Унаслідок цього «быс межи ими ненависть»²⁴.

Дослідники вже неодноразово звертали увагу на цю подію, висловлюючись як щодо її причин, так і стосовно питання ініціатора цього вбивства. Одним із перших про неї написав ще М.М. Карамзін. Він вважав, що вбивство ханів було помстою за попередні напади половців на Русь. Історик вважав, що ініціатива належала боярам Володимира Мономаха, але його згоду назвав «мерзенною змовою» і «хитрістю»²⁵.

М.І. Костомаров також вважав, що ініціатива ханського вбивства належала боярам. Першим, хто її висловив, на думку дослідника, був Слав'ята, якого історик вважав приналежним до кола київських можновладців²⁶.

Відповідно до поглядів М.С. Грушевського, причиною такого фіналу перемовин із ханами став людський фактор, а саме роздратування Володимира Мономаха. Як гадав дослідник, останнє було спричинене способом ведення самих перемовин половецькими очільниками, які вдалися до відвертої торгівлі миром²⁷.

Більш глибоко причини переяславської події подав М.Д. Присьолков. На його думку, ініціатором вбивства ханів був Святополк Ізяславич, який у такий спосіб відгукнувся на прохання візантійського імператора Олексія I Комніна, який потерпав від нападу половців. Відтак, як вважав історик, головною метою вбивства Ітлара та Кітана й подальшого

¹⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 250.

²⁰ Там само. Стб. 231–232.

²¹ Там само. Стб. 227–228; Літопис руський. С. 138; Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2011. С. 67–68.

²² Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 227–228.

²³ Там само. Стб. 228.

²⁴ Там само. Стб. 229.

²⁵ Карамзин Н.М. История государства Российского. Москва: Книга, 1988. Кн. I. Стб. 65.

²⁶ Костомаров М.І. Галерея портретів: Бібліографічні нариси. Київ: Веселка, 1993. С. 40.

²⁷ Грушевський М.С. Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ: Наукова думка, 1991. С. 103.

походу на їхні кочів'я було бажання відволікти половців від війни на території Візантії²⁸. Серед сучасних дослідників такий погляд поділяє і А.М. Слядзь²⁹.

Натомість інтересами Русі пояснює переяславську подію М.М. Корінний. На його думку, остання стала втіленням у життя прийнятої тоді спільної програми Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха про безкомпромісну боротьбу з половцями³⁰. Згодом саме так причину вбивства ханів пояснював і О.Ю. Карпов³¹.

Своєрідно переяславську подію трактував П.П. Толочко. На його думку, вбивство ханів було ініційовано саме Святополком Ізяславичем. Стосовно причин, які спонукали князя до цього, історик висунув кілька можливих версій. По-перше, київський князь у такий спосіб міг допомогти своєму тестю Тугоркану у вирішенні якихось внутрішніх половецьких протиріч³². По-друге, історик вважав, що Святополк, підштовхуючи Мономаха до вбивства ханів, хотів добитися загострення у стосунках останнього з половцями, і в такий спосіб відволікти переяславського володаря від «думок про Київ»³³. А згоду Володимира Мономаха на такі дії П.П. Толочко пояснив бажанням помститися за смерть рідного брата, який у попередні роки загинув у битві з половцями³⁴.

В історіографії також виокремлюється ціла група дослідників, які в переяславській події найперше вбачали акт, спрямований проти чернігівського князя Олега Святославича. Одним із перших таку думку висловив І.В. Лашніков. Він вважав, що Володимир Мономах, зважившись на вбивство ханів, прекрасно розумів, що Олег Святославич відмовиться від подальшого походу проти половців. Така позиція чернігівського володаря, на думку дослідника, впливала з його тогочасних союзних стосунків із цими кочовиками. Відтак, як гадав І.В. Лашніков, Мономах бажав підняти свій авторитет на Русі й водночас скомпрометувати Олега³⁵. Пізніше таку думку поділяв і П.В. Голубовський³⁶.

До цієї групи науковців також належить і Л.М. Гумільов. Як він вважав, переяславську подію Святополк Ізяславич і Володимир Мономах спланували разом, щоб втягнути у війну з половцями Олега Святославича, зруйнувавши його союз з ними, який існував від 1094 р.³⁷ На сьогодні схожих поглядів дотримується і Д.О. Боровков³⁸.

Актом, спрямованим проти Олега Святославича, вбивство ханів вважав і О.Й. Прицак. Останнє ж він пояснював помстою Володимира Мономаха половецьким очільникам, які, на думку дослідника, за два роки до цього допомогли Олегу позбавити його чернігівського столу³⁹.

Отже, в історичній літературі вже представлено широкий спектр поглядів стосовно того, що відбулося в Переяславі 1096 р. Окремі з них поділяємо й ми. Однак, як вважаємо, названі дослідники суть цієї події бачили доволі спрощено. Насправді ж є значно більше нюансів, які ми й спробуємо розкрити.

Якщо дотримуватися розповіді літописця про вбивство ханів, то ініціатива належала не князю, і навіть не близькому до нього боярину Ратибору, а людям з оточення останнього⁴⁰. Надалі вони все це й виконали. Відповідно, всю відповідальність за вбивство ханів літописець покладав саме на них. Відтак, згідно з офіційною версією, князь, хоча й схвалив дії своїх підлеглих, правда, знову ж таки після важких особистих вагань, стосовно вбивства займає відсторонену позицію. По суті, у літописній історії Володимиру Мономаху відведено роль статиста.

Однак, як зауважують дослідники, оповідачі часто пояснювали неблагородні вчинки князів не їх особистою ініціативою, а діями князівських дорадців⁴¹. Саме це бачимо й у

²⁸ Приселков М.Д. Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вестник древней истории*. 1939. № 3. URL: <https://arheologija.ru/russko-vizantiyskie-otnosheniya-ix-xii-vv/>.

²⁹ Слядзь А.Н. Византия и Русь: опыт военно-политического взаимодействия в Крыму и Приазовье (XI – начало XII века). Санкт-Петербург–Москва: Евразия, 2014. С. 157.

³⁰ Корінний Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. Киев: Наукова думка, 1992. С. 123–124.

³¹ Карпов А.Ю. Великий князь Владимир Мономах. Москва: Молодая гвардия, 2015. С. 67–69.

³² Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. Київ: Видавничий дім «Альтернативи»; Вид-во «АртЕк», 2001. С. 77.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Лашніков І.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом. Киев: В университетской типографии, 1874. Вып. 2. С. 17–18.

³⁶ Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIV столетия. Киев: В университетской типографии (И. И. Завадского), 1881. С. 94–95.

³⁷ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва: Изд-во «АСТ», 2000. С. 338.

³⁸ Боровков Д.А. Владимир Мономах, князь-мифотворец. Москва: Ломоносовъ, 2015. С. 73–74.

³⁹ Прицак О.Й. Коли і ким було написане «Слово о полку Ігоревім». Київ: Обереги, 2007. С. 34.

⁴⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 227.

⁴¹ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 8.

розповіді про вбивство ханів⁴². До того ж варто враховувати й те, що останню редакцію «Повісті минулих літ», а саме в такому вигляді вона дійшла до нас, у 1118 р. в Києві здійснила людина, дуже близька до Мстислава Володимировича, старшого сина Мономаха⁴³. А сам Володимир Всеволодович у цей час обіймав київський стіл. Боярин Ратибор, який фігурує в розповіді про вбивство ханів, тоді мав посаду київського тисяцького й фактично був другим після князя за статусом представником владного апарату⁴⁴. Цілком можливо, саме через це порада князю вбити ханів була приписана навіть не йому, а наближеним до нього людям.

Отже, виходячи із зазначеного, можна говорити про те, що сам Володимир Мономах першим і озвучив своїм підлеглим задум стосовно знищення Ітлара та Кітана. На нараді ж, про яку розповідає літописець, найвірогідніше, йшлося про суто технічний бік виконання цієї справи. Однак, як гадаємо, ряд фактів вказує на те, що й переяславський князь також не був першотворцем задуму.

Передусім, на наш погляд, про це свідчить сама процедура переговорів із ханами. По-перше, Володимир Мономах дав їм «роту», якою гарантував половецьким очільникам їх безпеку. У міжкнязівських стосунках на Русі подібного роду клятви, якими скріплювалися різні угоди, іменувалися «хресним цілуванням»⁴⁵. Про останнє ж сам Володимир Мономах, звертаючись до своїх синів, у «Повчанні» писав: «Аще ли вы буде(те) кр(е)сть цѣловати к братъи или к кому ... И цѣловавше блюдѣте. Да не приступни погубити д(у)шѣ своѣѣ»⁴⁶. Правлячи про це, В.М. Ричка зазначив: «Християнська доброчесність князів вимірювалась, і не в останню чергу, за їх дотриманням непорушності угод, скріплених хрестоцілуванням ... Це питання було вельми актуальним для тодішньої суспільно-політичної думки, політичної практики та ідеології»⁴⁷. Правда, дослідник не вважає «роту», надану ханам 1096 р., рівнозначною «хресному цілуванню», що, на його думку, є виправданням подальших дій Володимира Мономаха⁴⁸. Із цією думкою погодитися важко, бо різниця між формами клятви все одно не змінює її суті. Відповідно, у будь-якому випадку на кону стояла особиста честь князя. Та й сам літописець тоді б не акцентував увагу саме на «роті» при описі вагань Володимира Мономаха перед прийняттям рішень стосовно вбивства ханів. До речі, не факт, що процедура хрестоцілування з боку переяславського князя не була присутня під час його перемовин із Ітларом та Кітаном. Так, В.М. Ричка вважає, що останнє не відбувалося при укладанні угоди із нехристиянами, яким надавалася саме «рота» (її суть дослідник не розкрив)⁴⁹. Однак, як вказано в літописі, 945 р. в Києві константинопольські правителі також «водиша ротѣ» русів-християн у храмі Св. Іллі, де останні клялися, з-поміж іншого, і «предлежащемъ ч(е)стн(ы)мъ кр(е)стомъ»⁵⁰. Отже, імовірно, на Русі «рота» була універсальною назвою клятви. Різні ж за конфесією сторони при укладанні угод надавали цю клятву у свій спосіб, бо єдиного шаблону для таких перемовників існувати не могло.

По-друге, як уже зазначалося, згідно з «Повістю минулих літ», тоді в заручники до половців Володимир Мономах відправив свого сина. А це вже саме по собі багато про що свідчить. Однак тут привертає увагу ще один момент. Взагалі, подібне не було поодиноким фактом у практиці тогочасних взаємостосунків руських князів і половецьких ханів. Так, про обмін заручниками джерела повідомляють і під 1101 р., коли біля м. Сакова відбулася зустріч провідних правителів Русі з групою половецьких очільників. Тоді сторони обмінялися заручниками після укладання «миру» між ними⁵¹. Отже, виходячи з цього, з великою долею вірогідності можна стверджувати, що Мономах, погодившись віддати сина в заручники, фактично дав свою згоду на утвердження «миру», запропонованого йому ханами. У Переяславі ж повинна була відбутися лише офіційна частина цього дійства.

⁴² Боровков Д.А. Владимир Мономах, князь-мифотворец. С. 73; Добровольский Д.А. Восприятие половцев в летописании XI–XIII вв. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. 2012. Москва, 2012. Вып. 39. С. 291.

⁴³ Орлов А.С. Владимир Мономах. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. С. 41; Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ: Наукова думка, 2005. С. 106–109.

⁴⁴ Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1950. С. 213.

⁴⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 245.

⁴⁶ Ричка В.М. Політична етика і культура міжкнязівських взаємин на Русі у вимірі релігійної традиції хрестоцілування. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернівці: Сіверянська думка, 1997. С. 36.

⁴⁷ Ричка В.М. Володимир Мономах. Харків: Фоліо, 2019. С. 35.

⁴⁸ Ричка В.М. Політична етика і культура міжкнязівських взаємин на Русі... С. 37.

⁴⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 52, 54.

⁵⁰ Там само. Стб. 275.

⁵¹ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 75.

Крім зазначеного, не оминемо ще один момент. Звісно, людський фактор, наслідком якого є й спонтанні дії, був присутній в усі часи. Однак життєвий шлях Володимира Мономаха свідчить про його неохочість до спонтанних дій. Отже, при винятково індивідуальному прийнятті рішення вбити ханів, переяславський князь нічого не отримував. Навпаки, окрім зіпсутої репутації, він міг наразитися на широкомасштабну війну з половцями, у якій ризикував залишитися з ними сам на сам. Відповідно, все це має занадто алогічний вигляд.

Отже, виходячи із зауваженого, ми приєднуємося до поглядів тих дослідників, які вважали, що ідея стосовно вбивства ханів належить не особисто Володимиру Мономаху, а привнесена йому зі сторони. Погоджуємось ми і з думкою П.П. Толочка, що для переяславського князя така пропозиція стала повною несподіванкою⁵². І висловлена вона була зовсім не людьми боярина Ратибора.

Гадаємо, щоб з'ясувати це питання, треба звернути увагу на один факт, а саме на приїзд до Переяслава боярина Слав'яти, який прибув туди від київського князя Святополка Ізяславича напередодні офіційного укладання «миру» з ханами. Як уже зазначалося, літописець вказав, що Слав'ята приїхав у зв'язку з якоюсь справою, але суті її не розкрив. Однак навіть із офіційної версії «Повісті минулих літ» проглядається кардинальна зміна в характері перемовин із ханами, яка сталася саме після цієї події. Отже, на нашу думку, цей факт недвозначно вказує на те, що залучений до цього був також і Святополк Ізяславич. Сама ж зміна у перемовинах, яка відбулася після приїзду Слав'яти, дозволяє вбачати в київському князі й головного натхненника у вбивстві ханів.

Правда, як вважає О.С. Іщенко, згадкою про Слав'яту літописець свідомо хотів перекласти провину за цей ганебний вчинок із Володимира Мономаха на Святополка Ізяславича⁵³. Відтак, як можна здогадуватись, історик цю інформацію не сприймає як правдиву. На нашу думку, з таким твердженням важко погодитися.

На зацікавленість Святополка Ізяславича вказує ще один факт, а саме його участь у спільному з Мономахом поході на кочів'я загиблих ханів. А з цього випливає й те, що стосовно вбивства вони досягнули згоди. Отже, у літописця не було ніякого сенсу вигадувати приїзд Слав'яти до Переяслава. Радше навпаки, він навіть спробував дещо обілити Святополка, не вказавши суті тієї справи, у зв'язку з якою до Мономаха прибув цей боярин.

Використовуючи ж подібний прийом, автор літописної розповіді обілював не лише київського князя, але й переяславського, а можливо, і самого Слав'яту. Зазначимо, що, згідно з офіційною версією, пропозиція стосовно вбивства ханів належала навіть не боярину Ратибору, а його людям. Практично всі дослідники, які торкалися переяславської події 1096 р., вважали Слав'яту боярином Святополка Ізяславича. Однак, як переконливо довела О.В. Колибенко, він належав до оточення саме Володимира Мономаха⁵⁴.

Виходячи з цього, постає ще одне питання. І стосується воно суті місії, вочевидь пов'язаної з переяславськими перемовинами, з якою Слав'ята їздив тоді до Києва. Свого часу О.Є. Пресняков вважав, що Святополк і Мономах проводили політику незалежно один від одного⁵⁵. Однак, як гадаємо, більш близьким до істини був Д.О. Боровков, який зазначив, що ці правителі «мали як спільні, так і приватні інтереси, які не завжди співпадали одне з одним»⁵⁶. Половецьке ж питання можна зарахувати до кола їхніх спільних інтересів. Передусім до цього їх спонукало те, що володіння обох князів межували із землями кочовиків. До того ж підходи до Києва зі сходу перекривало Переяславське князівство, на що обов'язково мав зважати Святополк Ізяславич. Дійти такого висновку дозволяють і джерела. Так, згідно з ними, вже у перший рік князювання Святополка Ізяславича в Києві Володимир Мономах брав участь у його війні з половцями⁵⁷. Правда, виходячи з «Повісті минулих літ», може скластися враження, що надалі «мир» з Тугорканом укладав уже один київський князь⁵⁸. Однак, як справедливо зазначив Д.О. Боровков, «Повчання» Володимира Мономаха конкретно свідчить про безпосередню участь у цьому й останнього⁵⁹. Зважаючи на це, з великою долею вірогідності можна вважати, що Слав'ята мав не лише повідомити Святополка про прибуття до Переяслава половецьких ханів, але й запросити

⁵² Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 75.

⁵³ Ищенко А.С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. Ростов-на-Дону: Алтей, 2014. С. 39.

⁵⁴ Колибенко О.В. Що робив боярин Слав'ята у Переяславлі Руському 23 лютого 1096 року? Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 22. С. 19–25.

⁵⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. Санкт-Петербург: Тип-я М. А. Александрова, 1909. С. 56.

⁵⁶ Боровков Д.А. Владимир Мономах, князь-мифотворец. С. 69.

⁵⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 219–220.

⁵⁸ Там само. Стб. 226.

⁵⁹ Там само. Стб. 249; Боровков Д. А. Владимир Мономах, князь-мифотворец. С. 69.

останнього до спільного з Мономахом укладання «миру». Однак, як ми вже з'ясували, відповіддю київського князя стала зовсім несподівана для Володимир Всеволодовича пропозиція, а саме вбити ханів і здійснити спільний напад на їх кочів'я.

Що ж спонукало до такого рішення Святополка Ізяславича? Як уже зазначалося, історики, які ініціативу вбивства ханів приписували йому, висунули кілька версій. Найбільш глобальною є «візантійська», творцем якої був М.Д. Присьолков. Згідно з нею, київський князь вчинив так на прохання про допомогу імператора Олексія I Комніна, який тоді потерпав від нападу половців. Справді, у літописній статті 6603 р. (1095–1096 рр.), де міститься розповідь про вбивство ханів, їй передуює повідомлення про похід на Візантію половців разом із самопроголошеним претендентом на її трон⁶⁰. Таку інформацію розлого подає в «Олексіаді» і Анна Комніна, дочка імператора⁶¹. Правда, більш точної дати цього походу джерела не наводять. Однак, виходячи з клімату Балкан, куди тоді вдерлися половці, та особливостей їхнього способу життя, найбільш прийнятним періодом для цієї військової кампанії можна вважати пізню осінь 1095 – ранню весну 1096 рр.⁶² Отже, як видно, у часі обидві події дуже близькі, що надає названій версії й певного додаткового підґрунтя. До того ж у подальшій історії взаємовідносин Візантії та Русі, а саме в другій половині XII – на початку XIII ст. відомо про схожі прохання імператорів, які вони доносили до князів через київських митрополитів-греків⁶³.

Зважаючи на це, така версія могла б бути прийнятною. Але, на нашу думку, є й певні деталі, які можуть її спростувати. У вітчизняних джерелах інформація про тогочасні контакти будь-якого характеру між Олексієм I Комніним і Святополком Ізяславичем відсутні. Мовчать джерела і про якусь тогочасну діяльність стосовного цього й київського митрополита. Таку інформацію про імператора не наводить у своєму творі й Анна Комніна, хоча життя батька вона висвітлювала доволі ретельно. Цей факт уже сам по собі є показовим. Гадаємо, що не було це й наслідком забудькуватості дочки імператора, бо насправді просити допомоги у київського князя тоді Олексію I Комніну було просто недоречно. Згідно з тією ж «Олексіадою», половців, які вдерлися до Візантії, очолював особисто Тугоркан⁶⁴. А ще 1094 р. він не лише уклав «мир» зі Святополком Ізяславичем, але й став його тестем. Візантійський імператор про це знав. Відповідно, Олексій I Комнін не міг розглядати київського князя як потенційного союзника. Відтак, вважаємо, руйнується і все підґрунтя версії М.Д. Присьолкова.

Як уже зазначалося, іншої думки дотримувався П.П. Толочко. Він припускав, що Святополк Ізяславич, спровокувавши вбивство Ітлара та Кітана, міг посприяти своєму тестю Тугоркану у вирішенні якихось протиріч серед половецької верхівки. Для доби Середньовіччя такі дії правителів були явищем досить поширеним. Однак у цьому випадку на користь свого припущення історик не навів ніякої аргументації. Не подають інформації, навіть побіжної, і джерела. А через це втрачає сенс і версія П.П. Толочка.

Правда, як гадаємо, в діях київського князя так званий фактор Тугоркана все ж таки був врахований. М.Д. Присьолков, висувачи свою версію причин переяславської події, вважав, що Ітлар, пропонуючи Мономаху укласти «мир», виступав від імені половецького угруповання, більшість представників якого на той час воювали у Візантії⁶⁵. Отже, Ітлара та Кітана історик відносив до об'єднання орд, очолюваного Тугорканом. Але ж останній уклав «мир» із київським і переяславським князями ще в 1094 р., причому, як випливає з джерел, надалі він не порушувався. До того ж у періоди збройного протистояння з половцями до цього часу правителі Русі дотримувались виключно оборонної тактики, а в поході на територію кочовиків не вирушали. Відповідно, для об'єднання Тугоркана в лютому 1096 р. потреби в переукладанні «миру» зі Святополком і Мономахом не було. А все це, як вважаємо, дозволяє прийняти той факт, що Ітлар і Кітан не належали до угруповання орд, підпорядкованого тестю київського князя.

Друге відоме на той час потужне половецьке об'єднання орд на чолі з Боняком кочувало в степах Причорномор'я на Правобережжі Дніпра⁶⁶. Як вважав О.Й. Прицак, саме там була й ставка Ітлара⁶⁷. Отже, цілком логічно, що орда Ітлара була складовою угруповання,

⁶⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 226.

⁶¹ Анна Комнина. Алексиада. Москва: Наука, 1965. С. 266–274.

⁶² Рассовский Д.А. Половцы. Черные Клобуки: Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Венгрии (работы разных лет). Москва, 2012. С. 232.

⁶³ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва: Наука, 1968. С. 200; Майоров А.В. Русь, Византия и Западная Европа: из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2011. С. 236–237.

⁶⁴ Анна Комнина. Алексиада. С. 270.

⁶⁵ Присьолков М.Д. Русско-византийские отношения IX–XII вв. URL: <https://arheologija.ru/rusko-vizantiyskie-otnosheniya-ix-xii-vv/>.

⁶⁶ Плетнева С.А. Половцы. С. 52.

⁶⁷ Прицак О.Й. Коли і ким було написане «Слово о полку Ігоревім». С. 34.

підпорядкованого верховній владі Боняка. Але, як впливає з джерел, і він влітку 1095 р. уклав «мир» зі Святополком Ізяславичем⁶⁸. Виходячи з попередньої взаємодії між київським і переяславським князями у таких справах, можна вважати, що Володимир Мономах також був стороною цієї угоди. Відтак, за умови, що вбиті в Переяславі хани належали до об'єднання Боняка, їхня ініціатива виглядає доволі дивно.

Однак, як гадаємо, О.І. Прицак, локалізуючи ставку Ітлара, насправді припустився помилки. З «Повісті минулих літ» відомо, що після загибелі ханів київський та переяславський князі розграбували їхні кочів'я, але в цьому джерелі не уточнюється, де ці кочів'я перебували. Більш детальну інформацію надає «Повчання» Володимира Мономаха. Згідно з ним, тоді руські правителі взяли «вежи» половців «за Голтавом»⁶⁹. Останній дослідники пов'язують із городищем XI–XIII ст. в сучасному с. Голтва (Полтавська обл.), розташованим біля злиття річок Голти та Псла, лівої притоки Дніпра⁷⁰. Цілком зрозуміло, що поряд із м. Голтавом ставки ханів бути не могли. Враховуючи ж конфігурацію течії Дніпра, вони розташовувалися десь далі на південний схід від міста. У другій половині XII ст. відомі три походи руських князів у цьому напрямку. Закінчувалися вони розгромом половців та розграбуванням їхніх «веж» на рр. Орелі та Самарі, лівих притоках Дніпра⁷¹. Тоді там були кочів'я «Придніпровського» об'єднання орд⁷². Отже, можна припустити, що наприкінці XI ст. саме в цій місцевості перебували й ставки Ітлара та Кітана.

Виходячи із зазначеного, ми приєднуємось до думки С.О. Плетнєвої, згідно з якою у Переяславі ці хани виступали самі від себе⁷³. І до найпотужніших тогочасних половецьких об'єднань Боняка та Тугоркана орди Ітлара і Кітана не входили. Відповідно, це й підштовхнуло Святополка Ізяславича до такого зухвалого рішення. Отже, найвірогідніше, він розраховував на те, що рішучих дій у відповідь – від Боняка та Тугоркана – не буде. До того ж формально відповідальності за це вбивство ханів київський князь не ніс, бо воно мало статися у володіннях Володимира Мономаха.

Як зазначив П.П. Толочко, Святополку Ізяславичу була притаманна й певна легковажність у прийнятті відповідальних рішень⁷⁴. Прикладом цього є його дії у 1093 р., коли він тільки-но обійняв київський стіл. Тоді до Святополка прибули половецькі послі стосовно укладання нового «миру». Однак він, знехтувавши їхнім статусом парламентарів, ув'язнив послів, чим спровокував широку війну з кочовиками. Потім київський князь посланців відпустив, уже сам пропонуючи укласти «мир», але було запізно. Причому, надалі воювати з половцями Святополк Ізяславич збирався сам, без допомоги інших князів, незважаючи на покладаючись лише на своїх вісімсот отроків⁷⁵.

У житті цього київського князя був і відвертий злочин, вчинений стосовно іншого Рюриковича. Легковажність Святополка проявилась і тут. У 1097 р. (до речі, одразу після закінчення з'їзду князів у Любечі) за неправдивою намовою волинського правителя Давида Ігоревича, він підступно заманив до себе теребовлянського князя Василька Ростиславича, а потім ув'язнив і осліпив його⁷⁶. Отже, як бачимо, зважитися на підступне вбивство ханів Святополк Ізяславич міг доволі легко, а причиною цього, на наше переконання, стало тодішнє падіння його авторитету як київського правителя. Про це в Києво-Печерському патерику написано: «Много насилия людемъ сътвори Святополкъ, дома бо сильных до основанія без вины искоренивъ и имѣнія многымъ отъемъ. Сего ради попусти Господь поганымъ силу имѣти надъ нимъ, и быша брани многы от Половецъ, к сим же и усобица бысть в та времена, гладъ крѣпок, и скудость велія при всемъ в Руской земли»⁷⁷. Батька самого Святополка Ізяславича з такої ж причини у 1068 р. кияни вигнали зі столярного міста. І останнім поштовхом до цього стала саме його поразка в битві з половцями⁷⁸. Про це мав пам'ятати і Святополк. За три роки свого правління він зазнав від половців кілька нищівних поразок, не здобувши жодної, бодай незначної, перемоги над ними⁷⁹. До того ж усе це супроводжувалося ще й розграбуванням Київської землі і закінчувалось принизливою покупкою з боку її князя «миру» з половцями. Попередній володар Києва Всеволод Ярославич також купував «мир» із кочовиками, але безпосереднім відбиттям їх збройної агресії займався вже

⁶⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 229.

⁶⁹ Там само. Стб. 249.

⁷⁰ Літопис руський. С. 547; Коринний Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. С. 245–254.

⁷¹ Літопис руський. С. 268–273; Полное собрание русских летописей: В 45 т. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. Т. 2. Стб. 460, 539–540, 631–632.

⁷² Плетнева С.А. Половцы. С. 151–155.

⁷³ Там само. С. 50.

⁷⁴ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 77.

⁷⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 218.

⁷⁶ Там само. Стб. 257–265.

⁷⁷ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Київ: Час, 1991. С. 149.

⁷⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 167–171.

⁷⁹ Там само. Стб. 218–226, 229.

його син Володимир Мономах, який у цій справі діяв дуже успішно, принаймні, так свідчать джерела. А це ще більше вказувало на негативний авторитет Святополка Ізяславича як верховного правителя Русі. А він сприймав це досить болісно. Особливо, якщо врахувати ще й вагання Володимира Всеволодовича стосовно відмови від Києва після смерті батька⁸⁰. Можливо, саме через усе це Святополк тоді навіть підозрював Мономаха в бажанні захопити київський стіл, як про те засвідчила справа з осліпленням Василька Ростиславича⁸¹. Отже, для реабілітації та підсилення свого авторитету Святополку Ізяславичу на той час конче була необхідна гучна перемога над половцями.

Таку можливість надали саме Ітлар і Кітан. По-перше, вони не належали до угруповань Боняка й Тугоркана. І по-друге, для укладання «миру» хани приїхали до Переяслава в кінці зими. А в цю пору року половецькі кочів'я ставали найбільш уразливими, бо не мали змоги швидко маневрувати в степах⁸². Відповідно, і кочів'я Ітлара та Кітана на той час ще були прив'язані до своїх зимівників, що надавало чіткі координати для нападу. Знищення ж очільників останніх дезорганізувало й оборону цих кочів'їв та робило їх доволі легкою здобиччю. Взагалі ж, у разі успіху похід на кочів'я Ітлара та Кітана міг ще стати першою гучною акцією такого плану з боку Русі, бо в попередні часи її князі військових вилазок у глибоку половецьку територію не здійснювали.

Що ж спонукало Володимира Мономаха пристати на пропозицію київського князя? Тут одразу зазначимо, що, на відміну від Святополка Ізяславича, Володимир Всеволодович, як засвідчує його життєвий шлях, не легковажив, приймаючи відповідальних рішень. Наприклад, у тому ж 1093 р., коли Мономах виступав союзником Святополка у спровокованому останнім протистоянні з половцями, навіть уже після їхнього нападу на Русь він все одно наполягав на укладанні «миру» зі степовиками⁸³. До речі, на тлі цього, рішення переяславського князя 1096 р. видається ще більш загадковим. Отже, як бачимо, причини, які змусили Володимира Мономаха пристати на пропозицію київського князя, для нього були надзвичайно вагомими.

На перший погляд, ніяких великих зисків від вбивства Ітлара та Кітана Володимир Всеволодович не мав. Навпаки, таким ганебним вчинком він міг налаштувати проти себе всю Половецьку землю. Тож важко погодитися з думкою П.П. Толочка, що в такий спосіб Мономах помстився половцям за загибель свого брата Ростислава в битві 1093 р. Взагалі ж, серед Рюриковичів смерть їхнього представника на полі бою не вважалася якоюсь екстраординарною подією. Наприклад, це добре ілюструють слова старшого сина Володимира Мономаха, адресовані Олегу Святославичу 1096 р.: «Аще и брата моего убилъ еси то естъ недивно, в ратех бо и ц(а)ри и мужи погыбають»⁸⁴. Так це сприймав і сам Володимир Всеволодович⁸⁵. Можливо, від загибелі брата в нього лишався своєрідний душевний осад, виразником чого стали страти Мономахом окремих полонених половецьких ханів⁸⁶. Інші князі Русі, за винятком одного разу в другій половині XII ст., подібного не чинили. Однак і сам Володимир так діяв не завжди⁸⁷. Причому випадки страти очільників кочовиків також могли виправдовуватись законом війни, бо до рук Мономаха вони потрапляли під час збройних зіткнень, перед якими князь жодних гарантій їм не надавав. Ситуація ж з Ітлаєм і Кітаном була зовсім іншою.

Як уже зазначалося, О.Й. Пріцак вбивство останніх також вважав актом помсти переяславського князя, але її причину вбачав в іншому. На його думку, ці хани постраждали через свою військову допомогу Олегу Святославичу, коли він у 1094 р. силою змусив Володимира Мономаха залишити чернігівський стіл, на якому сам і утвердився.

Справді, згідно з джерелами, тоді союзниками Олега були половці, але там не відображена інформація стосовно їх очільника⁸⁸. Хоча, як гадаємо, факт перебування в Чернігові в 1096 р. сина Ітлара дозволяє вважати, що саме його батько і був тим половецьким ханом, який за два роки до цього допоміг Святославичу заволодіти чернігівським столом. Статус Ітларевича при дворі Олега Святославича дослідники тлумачать не однаково: вихованець, гість, заручник на знак підтвердження укладеного «миру»⁸⁹. Особисто ж ми дотримуємось останньої версії, хоча, вважаємо, це жодним чином не впливає на попередній висновок.

⁸⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 217.

⁸¹ Там само. Стб. 257–258, 263.

⁸² Плетнева С.А. Половцы. С. 114.

⁸³ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 219.

⁸⁴ Там само. Стб. 238.

⁸⁵ Там само. Стб. 254.

⁸⁶ Там само. Стб. 250–251, 279.

⁸⁷ Там само. Стб. 250.

⁸⁸ Там само. Стб. 226.

⁸⁹ Плетнева С.А. Половцы. С. 50; Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIV столетия. С. 94; Рассовский Д.А. Половцы. Черные Клобуки... С. 207.

Отже, як бачимо, привід для помсти Ітлару Володимир Мономах мав, але самої лише допомоги хана Олегу Святославичу для цього було замало. Імовірно, це стало просто додатком до основної причини зухвалого вчинку переяславського князя, бо ключем до розкриття останньої, на наше переконання, є саме чернігівська подія 1094 р.

Вище ми вже зазначали, що, згідно з П.П. Толочком, Святополк Ізяславич, підбурюючи Володимира Мономаха до вбивства ханів, хотів спричинити загострення у стосунках останнього з кочовиками і тим самим відволікти його від «думок про Київ». Вважаємо, що все сталося навпаки, бо така порада київського князя давала привід Мономаху ще більше зосередитися на таких думках. Річ у тім, що в 1094 р. Володимир Всеволодович втратив не лише Чернігів, але й своє місце серед претендентів на князівський стіл у столиці Русі.

Взагалі ж, щоб зрозуміти суть вчинку Мономаха в 1096 р., треба звернутися до подій, започаткованих іще 1073 р. Тоді Святослав і Всеволод Ярославичі, батьки Олега та Володимира, вигнали старшого брата Ізяслава, батька Святополка, з Києва. Потім Ізяслав втік до Польщі, а в Києві утвердився Святослав, який раніше був володарем Чернігова⁹⁰. Він неочікувано помер наприкінці 1076 р., після чого Ізяслав та Всеволод Ярославичі замирилися⁹¹. Перший тоді повернувся до Києва, а другий осів у Чернігові. Святославичі ж зазнали репресій від Ізяслава Ярославича, унаслідок яких утратили свої столи, а найстарший серед них – Гліб – загинув.

Олег Святославич життя зберіг, але зі своїм становищем не змирився і 1078 р. втік до меншого брата Романа в Тмуторокань⁹². Невдовзі він на короткий період навіть оволодів Черніговом, але у битві з дядьками зазнав поразки, після чого знову повернувся до Тмуторокані. Ізяслав Ярославич тоді загинув, а в Києві утвердився його брат Всеволод⁹³.

Останню спробу відвоювати батьківські землі Святославичі здійснили в 1079 р. Але київський князь зміг перекупити половців, на військову силу яких вони спирались, після чого на вимогу Всеволода Ярославича кочовики вбили Романа Святославича⁹⁴. До речі, це був єдиний подібний випадок із боку половців за всю історію їх взаємовідносин із Руссю, але, як бачимо, це була не їхня ініціатива. Олега ж схопили в Тмуторокані й відправили на заслання до Візантії⁹⁵.

Отож, 1079 р. клан Святославичів зазнав цілковитого розгрому й зійшов із політичної арени Русі. Єдиним серед них діючим князем під ту пору лишився тільки Давид Святославич, але він перебував навіть не на других, а на третіх ролях⁹⁶.

Заслання Олега Святославича закономірно позбавило його можливості впливати на політику Русі. У Візантії він жив навіть не в столиці, а на острові Родос. Однак після владних змін в імперії ромеїв про Олега згадали при дворі Олексія I Комніна, а в 1083 р. з допомогою останнього Святославич уже заволодів Тмутороканню⁹⁷. Правда, протягом наступних десяти років він жодним чином не взаємодіяв із Руссю, а сам визнавав зверхність Візантії⁹⁸.

Отже, серед Рюриковичів Олег Святославич сприймався як ізгой. Відповідно, на його володільні права не зважали. А за такої ситуації в 1093 р., коли помер київський князь Всеволод Ярославич, його син Володимир Мономах, хоча й запросив (щоправда, після певних вагань) до Києва Святополка Ізяславича, все одно надалі визнавався на Русі першим претендентом на київський стіл.

З огляду на це, для Володимира Всеволодовича все кардинально змінилося в 1094 р., коли він залишив Чернігів, де тоді утвердився Олег Святославич. Однак, як можна припустити, у цей момент останній не просто повернув собі батьківський стіл, але й відновив свій статус у ієрархії Рюриковичів. А він був вищим за статус Мономаха, бо батько Олега був старшим за батька Володимира. Як свідчить «Повчання» Мономаха, він сам це визнавав: «И вдахъ брату о(т)ца своего мѣсто, а самъ идох на о(т)ца своего мѣсто Переяславлю»⁹⁹. Ці слова Володимира Всеволодовича напряду перегукуються з розповіддю «Повісті минулих літ» про його вагання стосовно київського столу за рік до цього, коли він визнав право старшинства Святополка Ізяславича: «Володимерь же нача размышляти река,

⁹⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 162, 182–183.

⁹¹ Там само. Стб. 199.

⁹² Там само.

⁹³ Там само. Стб. 200–204.

⁹⁴ Там само. Стб. 204; Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. С. 66.

⁹⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 204.

⁹⁶ Васюта О.О. Давид Святославич: шлях до Чернігова (1077–1097 рр.). *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2(5). С. 25–26.

⁹⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 205; Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь. *Карнабідівські читання: збірник наукових праць*. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. Вип. 4. С. 37–38.

⁹⁸ Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь. С. 38.

⁹⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 249.

аще сяду на столѣ о(т)ца своего то имам рать съ С(вя)тополком взяти, яко естъ столѣ прежо(т)ца его былъ»¹⁰⁰.

Однак, як гадаємо, на відміну від 1093 р., у 1094 р. рішення Володимир Мономах прийняв не з власної волі, а вимушено. Причому військова перевага Олега Святославича не була тут головною причиною. Звісно, певну роль вона відіграла, але половці, а саме на них він тоді спирався, не мали навичок до штурму міст. При нагоді кочовики могли взяти їх у тривалу облогу, яка закінчувалась вдало, як свідчить приклад із Торчеськом у 1093 р., якщо місту не надходила допомога ззовні¹⁰¹.

Згідно з «Повчанням» Володимира Мономаха, на угоду з Олегом Святославичем він пішов, щоб зупинити загибель християн¹⁰². Однак маємо тут одну посутню деталь – Мономах ухвалив це рішення аж на дев'ятий день протистояння¹⁰³. Отже, як впливає з цього, він чогось чекав, чи на щось сподівався. На наше переконання, тоді приналежність чернігівського столу остаточно вирішилася в Києві. Після того, як Олег Святославич з'явився під Черніговом, спочатку Володимир Мономах розраховував на швидку допомогу від Святополка Ізяславича, бо за рік до цього між ними було укладене хресне цілування¹⁰⁴. Літописець не розкриває суті цієї угоди, але, виходячи з наступних подій, одним із головних її пунктів можна вважати взаємодію обох володарів у половецькій політиці, а саме на військову силу кочовиків на той момент і спирався Олег Святославич. Однак, на нашу думку, тоді, а, можливо, і раніше, до Києва також прибуло посольство й від останнього, бо протистояти союзу двох провідних правителів Русі Олег був просто не в змозі (це добре довела війна між ними у 1096 р.). А для нейтралізації Святополка він міг запропонувати йому лише одне, а саме визнання зверхності київського князя над собою. Побіжно це підтверджується майбутньою формою спілкування між ними, коли в 1096 р. київський князь не просто запросив Олега Святославича до спільного походу на половців, а звелів їти разом із ним¹⁰⁵.

Чому ж Святополк не підтримав Мономаха в 1094 р.? Як гадаємо, насамперед цьому посприяло те, що від початку свого правління він ставився до Володимира Всеволодовича з підозрою і періодично, так би мовити, бачив його тінь на київському столі. До такого висновку дозволяє дійти та легкість (мабуть, і завдяки характеру також), із якою в 1097 р. Святополк Ізяславич повірив неправдивим відомостям Давида Ігоровича про змову галицьких Ростиславичів з Володимиром Мономахом вбити київського князя та передати стіл останньому¹⁰⁶. Така підозрілість Святополка Ізяславича, імовірно, була наслідком як вагань Володимира Мономаха стосовно його відмови від Києва після смерті батька, так і великим дисбалансом у їхніх територіальних володіннях. Тоді під рукою Володимира Всеволодовича були сконцентровані Чернігово-Сіверська, Переяславська, Ростово-Суздальська, Муромо-Рязанська та Новгородська землі, а це – половина Русі, у Святополка Ізяславича була лише Київщина та Турово-Пінщина. Прохолода ж і тертя між ними проявилися вже у першій місяць князювання Святополка в Києві. Як свідчать джерела, коли на Київщину вдерлися половці, спочатку Святополк Ізяславич не збирався звертатись до Володимира Мономаха по допомогу й потім вчинив це лише під тиском бояр¹⁰⁷. Під час же їхньої зустрічі між ними постали «распря и которы», які знову ж таки вгамували бояри¹⁰⁸. Потім на знак свого союзу князі здійснили хресне цілування, але, як свідчать джерела, певні спірні питання між ними все одно лишилися, а їхнє вирішення було відкладене на потім¹⁰⁹.

Отже, як бачимо, утвердження в Чернігові Олега Святославича, та ще й у статусі підлеглого київському князю правителя, для Святополка Ізяславича було вигідним. Насамперед, для нього знялися б усі питання стосовно можливих зазіхань Мономаха на київський стіл, бо вони блокувалися вищстю Олега в ієрархії Рюриковичів. До того ж підривалася ще й вододільна могутність Володимира Всеволодовича, яка також була не до вподоби київському князю. Однак парадоксальність подібного вирішення питання з приналежністю Чернігова полягала в тому, що й Володимир Мономаху, попри образ, все одно не можна було розривати стосунки зі Святополком Ізяславичем. Навпаки, щоб і надалі посідати місце на політичному олімпі Русі, це вимагало від нього ще більшої лояльності до київського князя у взаєминах із ним. Відмовляючи ж Мономаху у допомозі, у правовому

¹⁰⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 217.

¹⁰¹ Там само. Стб. 218, 220–221, 225.

¹⁰² Там само. Стб. 249.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. Стб. 219.

¹⁰⁵ Там само. Стб. 228.

¹⁰⁶ Там само. Стб. 257, 259, 263.

¹⁰⁷ Там само. Стб. 218–219.

¹⁰⁸ Там само. Стб. 219.

¹⁰⁹ Там само.

плані Святополк міг спокійно послатися на родові права (а насправді так воно і було) Олега на Чернігів. Відтак Володимир Всеволодовичу не лишалося нічого іншого, як визнати це.

Свою поразку в 1094 р. особисто Володимир Мономах переживав доволі важко. Відзеркаленням його тодішнього настрою є запис у «Повчанні» одразу після згадки про чернігівські події: «И сѣдѣхъ в Переяславѣ 3 лѣта и 3 зимы и с дружиною своєю и многы бѣды прияхом от рати и от голода»¹¹⁰. Правда, тут головну причину своїх тогочасних бід князь дещо приховує, але на неї чітко вказує окреслений ним часовий термін. У Переяславі він правив і надалі, були й нові «раті», але своє попереднє положення в політикумі Русі Мономах відновив у 1097 р. на Любецькому з'їзді, що відбулося саме через три роки після його поразки в Чернігові¹¹¹.

Отже, цілком зрозуміло, що для повернення собі попереднього статусу Володимир Мономаху потрібно було не лише прихилити до себе київського князя, але й розсварити його з Олегом Святославичем. Найкращою ж нагодою для цього, як ми вважаємо, стала пропозиція Святополка Ізяславича вбити половецьких ханів на мирних переговорах у 1096 р. Тому Володимир Всеволодович її і прийняв.

На наше переконання, ключовим моментом щодо ухвалення цього рішення для Володимира Мономаха стала отримана ним від київського князя інформація про намір залучити до майбутнього походу на кочів'я Ітлара та Кітана ще й Олега Святославича. Володимир Всеволодович знав про існування «миру» між чернігівським володарем та Ітларем. Чи було відомо про цей «мир» Святополку Ізяславичу? Гадаємо, що так, але згідно з угодою 1094 р. з Олегом Святославичем, а без неї тоді ніяк не обійшлося, він мав повне право вимагати від чернігівського князя долучитися до цієї акції.

Отже, погодившись на вбивство ханів, Володимир Мономах зробив ставку на те, що Олег Святославич відмовиться порушити свій «мир» з Ітларем, чим спровокує конфлікт із київським князем. А як відомо, коли відбувалося щось на кшталт переяславської події 1096 р., то починало працювати правило: хто не з нами, той проти нас.

Зрозуміло, що задум Володимира Мономаха був авантюрою і міг провалитися. Це могло статися, якби Олег Святославич, особливо не обтяжуючись «миром» з Ітларем, спокійно пішов у похід разом зі Святополком Ізяславичем, а потім ще й убив ханського сина в Чернігові. Однак, як можна здогадуватись, Мономах добре знав характер Олега. Вони фактично були ровесниками й на початку свого політичного становлення брали спільну участь в окремих акціях. Так, згідно з джерелами, у 1075–1076 рр. ці Рюриковичі разом очолювали військовий контингент Русі, відправлений на допомогу польському королю¹¹². А потім між ними навіть зав'язалися дружні взаємини. Про це свідчить те, що протягом двох наступних років Олег став хрещеним батьком двох старших синів Володимира¹¹³. Відповідно, свого подвійного кума Мономах просто не міг не знати.

Подальші події засвідчили, що задум Володимира Всеволодовича повністю зреалізувався. Правда, і Олег Святославич, як впливає з його дій, зрозумів, чим все це може обернутися для нього, та спробував уникнути конфронтації з київським князем. Після вбивства ханів він долучився до антиполовецької акції Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха, але свій похід у степ здійснив окремо від них та не на кочів'я загиблих Ітлара та Кітана¹¹⁴. Отже, вимога київського князя Олегом Святославичем формально була виконана.

Однак цими діями він дав зрозуміти й те, що не бажає приєднуватися до відповідальності за вбивство ханів, чим сильно обурих Святополка. Відтак новою вимогою київського та переяславського князів (а тоді вони вже діяли спільно) до Олега стали вбивство чи видача їм сина Ітлара. Виконати це чернігівський князь відмовився, через що його звинуватили в союзі з половцями й викликали до Києва на суд¹¹⁵. До столиці Русі Олег також не поїхав, відтак Святополк і Мономах оголосили йому війну.

Загалом активна фаза їхнього протистояння тривала від початку травня 1096 р. до кінця лютого 1097 р. За цей період відбулися три прямі збройні зіткнення, в одному з яких загинув син Мономаха Ізяслав¹¹⁶. Олег Святославич, хоча й чинив спротив, але одразу

¹¹⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 249.

¹¹¹ Дімнік М. Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича. *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 17.

¹¹² Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 199; Головки О.Б. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ: ВД «Академперіодика» НАН України, 2021. С. 172–173.

¹¹³ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 252, 253; Васюта О.О. До питання про другого сина Володимира Мономаха та час його народження. *Сіверянський літопис*. 2019. № 3. С. 3–16.

¹¹⁴ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 228.

¹¹⁵ Там само. Стб. 229–230.

¹¹⁶ Там само. Стб. 237.

втривав Чернігів, а потім взагалі опинився в статусі ізгоя. Столицю ж Чернігово-Сіверської землі восени 1096 р. Святополк Ізяславич передав брату Олегу, а водночас своєму свату, Давиду Святославичу¹¹⁷.

Остаточне замирення відбулося на князівському з'їзді в Любечі восени 1097 р. Згідно з його рішеннями, Олег Святославич був позбавлений чернігівського столу та понижений у статусі. Відповідно, він офіційно поступився Володимирі Мономаху й своїм місцем в ієрархії Рюриковичів¹¹⁸.

І на останок хочемо звернути увагу на один документ, а саме лист Володимира Мономаха до Олега Святославича, де Мономах виправдовується за свою участь у війні проти нього. Там зазначено: «Коли ж ото я був гріх учинив, що на тебе пішов до Чернігова задля поганих, – то за се каюся. Адже про се я словами перед братам жалкував і знову осе [тобі] сказав, тому що я людина є»¹¹⁹. Якщо ж людина, особливо такого рівня, має потребу виправдовуватися, то вочевидь відчуває за собою провину.

Цей лист Володимир Мономах написав до Любецького з'їзду під емоціями від втрати сина. До того ж, як впливає зі змісту листа, у руках Олега Святославича перебувала й невістка переяславського князя¹²⁰. На самому ж з'їзді про цей свій «гріх» Володимир Мономах вже не згадував і від рішень у Любечі отримав найбільший зиск. А в життя він втілював його в 1113 р., коли після смерті Святополка Ізяславича при живому Олегові Святославичу посів київський стіл.

Отже, як пересвідчуємось, переяславська подія 1096 р. не була якимось локальним явищем і не може трактуватися однобічно. Вона дала початок великим політичним змінам на Русі. А закладений тоді конфлікт князівських інтересів (Мономаховичів та Ольговичів) позначився на всій її подальшій історії.

References

- Borovkov, D. (2015). Vladymyr Monomakh, kniaz-myfotvorets [Vladimir Monomakh, prince-mythmaker]. Moscow, Russia.
- Chekyn, L. (2001). Bezbozhnye syny Yzmailovy. Polovtsy y druhye narody stepy v drevnerusskoi knyzhnoi kulture. Yz ystoriy russkoi kultury [Godless sons of Izmailov. Kipchaks and other peoples of the steppe in Old Rus book culture. From the history of Rus culture]. Moscow, Russia.
- Dimnik, M. (1997). Liubetskyi zizd i ponyzhennia statusu Oleha Horyslavycha [The Lubec congress and the downgrading of status of Oleh Horislavych]. Chernihiv, Ukraine.
- Holovko, O. (2021). Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.) [Rus and Poland in the international life of Europe (10th – the first half of the 13th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Karpov, A. (2015). Velykyi kniaz Vladymyr Monomakh [Grand duke Vladimir Monomakh]. Moscow, Russia.
- Kolybenko, O. (2009). Shcho robyv boiaryn Slaviata u Pereiaslavl Ruskomu 23 liutoho 1096 r.? [What was boyar Slavuta doing in Pereiaslavl Rus on 23 February 1096?]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii – Scientific notes on Ukrainian history*, 22, P. 19–25. Pereiaslav-Khmelnyskyi, Ukraine.
- Laushkyn, A. (2019). Rus y sosedy: ystoria etnokonfessyonalnykh predstavleniy v drevnerusskoi knyzhnosti XI–XIII vv. [Rus and neighbours: the history of ethno-confessional representations in Old Rus scribes of the 11th–13th c.]. Moscow, Russia.
- Maierov, A. (2011). Rus, Vyzantia y Zapadnaia Evropa: yz ystoriy vneshnepolytycheskykh y kulturnykh svyazei XII–XIII vv. [Rus, Byzantium and Western Europe: from the history of foreign policy and cultural relations of the 12th–13th c.]. St-Petersburg, Russia.
- Rychka, V. (1997). Politychna etyka i kultura mizhkniazivskykh vzaiemyn na Rusi u vymiri relihiinoi tradytsii khrestotsiluvannia [Political ethics and culture of inter-princely relations in Rus in the dimension of the religious tradition of cross-kissing]. Chernihiv, Ukraine.
- Rychka, V. (2019). Volodymyr Monomakh [Volodymyr Monomakh]. Kharkiv, Ukraine.
- Sliadz, A. (2014). Vyzantia y Rus: opyt voenno-polytycheskoho vyzamodeistviya v Krymu y Pryazove (XI – nachalo XII v.) [Byzantium and Rus: the experience of military-political interaction in the Crimea and the Azov region (11th – the early 13th c.)]. St-Peterburh–Moscow, Russia.
- Tolochko, P. (2001). Dvortsyve yntryhy na Rusy [Palace intrigues in Rus]. Kyiv, Ukraine.
- Tolochko, P. (2005). Davnoruski litopysy i litopystsi X–XIII st. [Old Rus chronicles and chroniclers of the 10th–13th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Vasiuta, O. (2015). Davyd Sviatoslavych: shliakh do Chernihova (1077–1097 rr.) [David Sviatoslavych: the way to Chernihiv (1077–1097)]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 25–26. Chernihiv, Ukraine.
- Vasiuta, O. (2019). Do pytannia pro druhoho syna Volodymyra Monomakha ta chas yoho narodzhennia [To the question of the second son of Volodymyr Monomakh and the time of his birth]. *Siverianskyi li-topsy – Siverian chronicle*, 3, P. 3–16.

¹¹⁷ Васюта О.О. Давид Святославич: шлях до Чернігова... С. 26, 33; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. С. 90.

¹¹⁸ Дімнік М. Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича. С. 17.

¹¹⁹ Літопис руський. С. 463.

¹²⁰ Там само.

Vasiuta, O. (2019). Oleh Horyslavych: liudyna i kniaz [Oleg Gorislavych: a man and a prince]. *Karnabidivski chytannia – Carnabydean readings*, 4, P. 37–38. Chernihiv, Ukraine.

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача наукового відділу «Троїцько-Іллінський монастир» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (м. Чернігів, вул. Іллінська, 33-а, Україна).

Vasyuta Oleh – deputy head of the Scientific Department «Trinity-Illinsky Monastery» (33-a, Illinska street, Chernihiv, Ukraine).

E-mail: vasutaoleg@gmail.com

ASSASSINATION OF POLOVTSIAN KHANS IN PEREYASLAV IN 1096: REASONS AND DOMESTIC POLITICAL CONSEQUENCES IN RUS

The purpose of the article is to determine reasons for the assassination of the Polovtsian khans during the peace negotiations in Pereyaslav in 1096 and its consequences for the political life of Rus. Methodologically, the work is based on a historical-anthropological approach. The scientific novelty of the research lies in the significantly broader context of examining this event compared to previous studies in both domestic and foreign historical science. Conclusions. The topic of the assassination of the Polovtsian khans in Pereyaslav in 1096 has been addressed by researchers multiple times. However, they have not attributed any particular significance to this event. In reality, as a comprehensive analysis of the political life of Rus at that time shows, it was far from a mere local incident. In fact, without this event, there would not have been the well-known Liubech congress of princes. The decisions of the latter, as we know, largely determined the entire subsequent political history of Rus.

Key words: Sviatopolk Izyaslavych, Volodymyr Monomakh, Oleg Sviatoslavych, Itlar, Kitan, Polovtsians, murder.

Дата подання: 26 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 21 грудня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васюта, О. Вбивство половецьких ханів у Переяславі 1096 р.: причини та внутрішньополітичні наслідки на Русі. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.240601.

Цитування за стандартом APA

Vasiuta, O. (2024). Vbyvstvo polovetskykh khaniv u Pereiaslavi 1096 r.: prychyny ta vnutrishno-politychni naslidky na Rusi [Assassination of Polovtsian khans in Pereyaslav in 1096: reasons and domestic political consequences in Rus]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.240601.

